

כשאת אומרת כן - למה את מתכוונת? רותי לבנשטיין לזר*

1. הקדמה

2. תאוריות של הסכמה

3. הסכמה במסגרת יחסי מרות

4. מחשבות לסיכום

1. הקדמה

מאמרה של אורית קמיר מציג תמונה מפורטת, מלאת רבדים ורבת היבטים של הטרדה מינית בישראל. בשל רוחב היריעה המוצג בו, נדמה בקריאה ראשונה כי המאמר מקיף את מרבית ההיבטים הנוגעים להטרדה מינית. טקסט אורח זה מבקש לקשור שיחה דווקא עם מה שאין בטקסט המארח, או לכל הפחות לא ברובד הגלוי שלו: סוגיית ההסכמה.

"הסכמה" היא מושג חמקמק ומורכב, הקשור בעבותות לשיח חברתי ותרבותי על אודות מיניות נשית וגברית, נשים, מין, מגדר ועל אודות מרחב האפשרויות העומד בפני אישה באינטראקציה המינית. המושג החמקמק, נפקד מהממצאים שהציגה קמיר במאמרה. כיצד ייתכן הדבר? הרי השיח הציבורי הנוגע להטרדה מינית עוסק, ואף באובססיות, בשאלה אם נשים הבהירו כי אינן מסכימות לנגיעה, לליטוף או למילה. פרשת סילבן שלום, פרשת אורי בר-לב, פרשת חיים רמון ורבות אחרות מתמקדות בהתנהגות הנפגעת במהלך הטרדה מינית ובעיקר, לפני ולאחריה. השאלה המרכזית בשיח הציבורי נחלקת בדרך כלל לשני חלקים: ראשית, האם האישה הסכימה לאינטראקציה המינית? אם לאו ושנית, אם לא הסכימה, האם הביעה את חוסר הסכמתה והאם הגבר הבין כי אינה מסכימה?²

אם כן, למרות המקום המרכזי שניתן לסוגיית ההסכמה בהקשר להטרדה מינית בשיח החברתי-תרבותי-ציבורי, סוגיה זו אינה עומדת במרכז מחקרה מאיר העיניים של קמיר:³ עם זאת, כמה מממצאי המחקר פילסו עבורי נתיב ישיר לדיון בהסכמה:

1. הממצאים מלמדים שנשים מתלוננות בעיקר על הטרדות מיניות המתרחשות במקומות עבודה משותפים להן ולמטרידים.
2. שיעורן של קטינות ומי שעבדו בתפקידי פקידות זוטרה בקרב המתלוננות הוא גבוה עוד גבוה גם שיעורן של שוטרות ומנקות.
3. המתלוננות משני המגזרים התלוננו בעיקר על מי שהן כפופות להם.
4. בתיקי המאגר יותר משני שלישים מן הטרדות התרחשו בהקשר של עבודה משותפת של המתלוננת והמשיב.

1. במונח "אינטראקציה מינית" אני כוללת כל אינטראקציה המוגדרת בהטרדה מינית כחוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח-1998.

2. אלו הטענות המאפיינות גם את השיח המשפטי הפלילי בתיקי עברות מין.

3. ברי כי לאור אופיו של המחקר ומטרותו בהצגת תמונה אמפירית בנושא הטרדה מינית, דיון תאורטי בהסכמה אינו רלוונטי ואינו מתאים.

נתונים אלו מעוררים שאלות לגבי טיבם של יחסי המטריד-מוטרדת. לפי הנתונים, מרבית ההטרדות מתקיימות במסגרת עבודה משותפת של הצדדים וכאשר מתקיימים ביניהם יחסי כוח. מה ליחסי המרות, הכפיפות והתלות ולשיעור מקרי ההטרדה המינית?

קמיר מוסיפה כמה נתונים מעניינים הנוגעים בשאלת ההסכמה:

”ככל שהמתלוננת הייתה כפופה למשיב באופן יותר מובהק, (א) כך גדלה ההסתברות שכחלק מתגובתה המאוחרת היא תבקש ממנו במפורש שיפסיק להטריד אותה (לוח 5); (ב) היא נטתה פחות להתלונן מיד בסמוך לאירוע ההטרדה הראשון (לוח 6); (ג) קטנה ההסתברות שהיא תתלונן במקום העבודה כל עוד היא מועסקת בו (לוח 7). הצירוף של שלושת נתונים אלה מלמד שככל שמתלוננת הייתה כפופה למשיב, כך היא התלבטה יותר אם להתלונן עליו, והעדיפה לפנות אליו ישירות בבקשה שיחדל להטרידה. היא לא התלוננה עליו כל עוד עבדה תחתיו, והעזה להתלונן רק לאחר פיטוריה או התפטרותה.”⁴

לפי קמיר, ככל שיחסי המרות מובהקים יותר הנשים המוטרדות מביעות מעין ”אי-הסכמה מאוחרת” למעשה ההטרדה. מאחר שמדובר בתגובה מאוחרת, איננו יודעים כיצד הגיבה המוטרדת בעת ביצוע ההטרדה. לכאורה, אין לכך חשיבות שכן לפי החוק למניעת הטרדה מינית אין צורך להביע אי-הסכמה במסגרת יחסי מרות. המחוקק סבור כי ניצול יחסי מרות – על ידי מטפל, מרצה, מורה, מעביד, כהן דת ודומיהם – שולל את חופשיות ההסכמה ולפיכך, אין ”ציפייה משפטית” מהמוטרדת במסגרת יחסים אלו שתביע אי-הסכמה להטרדה.⁵

אם כך, מדוע הדיון בהסכמת המוטרדת תופס מקום כה נכבד בשיח הציבורי-חברתי? מדוע אנו שואלים שוב ושוב כיצד הגיבה המתלוננת להטרדה ואם הבהירה כי אינה מעוניינת בה? מדוע אנו ”חושדים” בה מראש כי היא מנסה להפליל את החשוד, מנסה להתנקם בו וכי בכלל רצתה את האינטראקציה והסכימה לה? בשונה מהציפייה ה”משפטית”, הציפייה ה”חברתית” קיימת.⁶

במאמר תגובה זה אדון בסוגיית ההסכמה בעברות מין בכלל ובמסגרת יחסי מרות בפרט. הדיון לא ייחוד להטרדה מינית אלא יתמקד בהיבטים התאורטיים של הסכמה ביחסים אלו.

4 אורית קמיר ואח' "החוק למניעת הטרדה מינית במערכות המשפט והמשמעת: נתונים מן העשור הראשון" הטקסט המארח בכרך זה, בעמ' 47-48.

5 ס' 3(6) לחוק למניעת הטרדה מינית.

6 ראו למשל "עם זאת, כפי שמלמדת היטב האירוניה המרה של פרשת בן-ארי, אם אנו מבקשים לטפל באמת ובתמים בבעיית ההטרדה והתקיפה המינית ולקדם שוויון אמיתי ומשמעותי בין שני המינים, הן בזירה הפרטית והן בזירה הציבורית, לא נוכל להסתפק בגינוי הפושעים ובהעמדתם לדין. עלינו לנסות גם להבין מדוע בוחרות נשים רבות, ובהן גם פמיניסטיות, להפגין התנהגות פאסיבית וחסרת אונים מול גברים בעמדות סמכות. עלינו לשאול מדוע הן מניחות לאותם גברים להתעלל בהן – גופנית או בדרך אחרת – במקום לצאת למלחמת חורמה נגדם". מרלה ברוורמן "פמיניזם עם שתי רגליים שמאליות" תכלת 34, 21, 23 (2009).

כאמור, ה"משפט עלי ספר" – החוק למניעת הטרדה מינית – פותר את סוגיית ההסכמה ביחסי מרות בהניחו מראש כי אינה קיימת במסגרת ניצול יחסים מסוג זה. מדוע אם כך מוקדש טקסט זה לסוגיה זו? ראשית, ה"פרקטיקה" החברתית של החוק, כפי שאני מכנה אותה, משמע השיח החברתי המתקיים בעקבות תלונות על הטרדה מינית, בעיקר בעבודה, מציבה שוב ושוב סימני שאלה באשר להסכמתה של המוטרדת ובאשר להבעת הסכמתה/אי-הסכמתה. שנית, הדיון התאורטי בסוגיית ההסכמה ביחסי מרות מעורר שאלות מרתקות על אודות אוטונומיה, תפיסות תרבותיות של מיניות נשית וגברית, יחסים מגדריים, גבולות החוק, פטרנליזם ועוד. שלישית, תפיסת ההסכמה בחוק למניעת הטרדה מינית נעדרת מהגדרת עברת מין חמורה יותר והיא עברת האינוס. הפער בין החוק למניעת הטרדה מינית וסעיף האינוס בחוק העונשין מעניין וראוי לדיון.⁷

במאמר אטען כי למרות ההכרה של החוק למניעת הטרדה מינית ביחסי מרות כמאיינים את חופשיות ההסכמה (עם ניצולם), המורכבות החברתית, התרבותית והמשפטית של סוגיה זו נותרה בעינה.

הפרק השני של המאמר יציג תאוריות שונות של הסכמה, זאת על מנת לבסס תשתית תאורטית מספקת להבנת מורכבות אלמנט זה. אף שהדיון התאורטי של הסכמה מתמקד במישור הפלילי, ובעיקר בעברת האינוס, אני סבורה כי תובנות אלו רלוונטיות גם לדיון בהטרדה מינית שכן הן משליכות על האופן שבו החברה רואה את המוטרדת, או ליתר דיוק את תגובתה להטרדה. זאת ועוד, אף שיריעת המחלוקת בנוגע להסכמה במסגרת יחסי מרות הצטמצמה נוכח ההגדרה שבחוק למניעת הטרדה מינית, יש לשיח התאורטי של הסכמה חשיבות בניתוח אלמנט זה, בעיקר נוכח הביקורת החברתית המושמעת על החוק ועל הפסיקה בהקשר של הטרדה מינית בעבודה. בהמשך לדיון האמור אבחן בפרק השלישי את נושא ההסכמה ביחסי מרות ואת השאלות שמעוררת סוגיה זו. אסכם עם מחשבות לעתיד.

2. תאוריות של הסכמה

"Sex is unique. No other area of human relations involves quite the same degree of individual, even idiosyncratic behavior. Attempts by jurists to spell out so-called 'normal' activity surrounding sexual conduct are sometimes laughable, often insensitive, and in some instances dead wrong. This is most apparent when judges wrestle with the question of consent to sexual relations".⁸

⁷ בהקשר זה ניתן לשאול אם השימוש בחוק למניעת הטרדה מינית מפחית מהשימוש בחוק הפלילי. במילים אחרות, האם נשים מעדיפות להשתמש בחוק למניעת הטרדה מינית המכיר באי-הסכמה במצב שבו נכפה עליהן מין ללא הסכמה במסגרת ניצול יחסי מרות, ולא בחוק הפלילי שאינו קובע חזקה מסוג זה בעברת האינוס. עם זאת, החוק הפלילי מכיר בניצול יחסי מרות כשולל הסכמה בעברה של בעילה אסורה בהסכמה ועברה של יחסי מין מטפל נפשי-מטופל. ס' 346-347 לחוק העונשין, התשל"ז-1977.

⁸ Hart Schwartz, *Sex with the Accused on other Occasions: The Evisceration of Rape Shield Protection*, 31 *CRIM. REPS.* 232 (2004).

על נושא ההסכמה בעברות מין נכתב רבות.⁹ סוגיית חופשיות ההסכמה העסיקה ומעסיקה את הספרות הפמיניסטית, בעיקר בתחום של עברות מין ואלימות נגד נשים. התאוריות השונות של הסכמה נעות מהקצה הליברלי, המניח כי הסכמה חופשית נשללת רק על ידי אמצעי לחץ קיצוניים כגון אלימות פיזית ועד הקצה הרדיקלי שלפיו בחברה פטריארכלית הטרור-נורמטיבית כשלנו הסכמה לעולם אינה חופשית.¹⁰

המודל הליברלי¹¹ מניח כי האדם הוא יצור תבוני, אוטונומי, עם יכולת בחירה והחלטה חופשית.¹² התפיסה הליברלית מניחה כי בפני האדם עומד מנעד של אפשרויות ולפיכך, בחירתו באפשרות מסוימת היא בחירה חופשית ואוטונומית. לייחודיותו של האדם, משמע לערכים שעליהם חונך, למקום שבו גדל, למגדר, למוצא, לדת ולצבע העור אין משמעות מיוחדת או משקל מרכזי בדיון בבחירות הפרט.

הביקורת המרכזית על מודל זה הצביעה על כך שהחשיבה הליברלית מנתקת את האדם מהמסגרת החברתית-תרבותית-כלכלית-פוליטית-אישית שבה אנו חיות וחיים, ”מפשיטה” אותו מההיסטוריה שלו, מהערכים שעליהם חונך וממאפיינים נוספים, ולמעשה ממקמת אותו בעולם ”סטריילי” ללא התייחסות להשפעה של ההקשר החברתי הכולל על הבחירות ופיתירת הדילמות של הפרט.¹³ הביקורת הפמיניסטית, כמו גם ביקורת אחרות, גורסת כי לא ניתן להתעלם מההקשר החברתי-תרבותי-פוליטי-כלכלי במסגרתו נעשות בחירות, ונפתרות דילמות על ידי הפרט. לא ניתן להבין את המושגים ”אוטונומיה”, ”בחירה” ו”הסכמה” לפי ביקורת זו, ללא חיבור לקונטקסט הכולל, קונטקסט שעבור נשים רבות הוא קונטקסט של אלימות, דיכוי, הדרה, עוני וגזענות. קונטקסט זה משפיע על בחירות הפרט ומעצב אותן. יתרה מזאת, ההקשר החברתי מגביל לעתים קרובות את מנעד אפשרויות הבחירה ומצמצם את האוטונומיה האישית. כך, לדוגמה, פותח המושג ”אוטונומיה יחסית” (relational autonomy) המבוסס על ההנחה שזהויות הפרט, בחירותיו, החלטותיו ומעשיו מעוצבים על ידי סט של גורמים כגון: מגדר, מוצא, מעמד, גיל,

9 הכתיבה בנושא זה רבה ומקיפה. הדוגמאות להלן מציגות רק חלק קטן מכתיבה ענפה זו: Rethinking Rape Law: An International and Comparative Perspectives (Clare McGlynn & Vanessa E. Munro, Eds., 2010); Joan McGREGOR, IS IT RAPE?: ON ACQUAINTANCE RAPE AND TAKING WOMEN'S CONSENT SERIOUSLY (2005); Michal Buchhandler-Raphael, *The Failure Of Consent: Re-Conceptualizing Rape As Sexual Abuse Of Power*, 18 MICH. J. GENDER. & L. 147 (2011); Donald Dripps, *After Rape Law: Will The Turn To Consent Normalize The Prosecution Of Sexual Assault?*, 41 AKRON L. REV. 957 (2008); ALAN WERTHEIMER, CONSENT TO SEXUAL RELATIONS (2003); Lucinda Vandervort, *Sexual Consent as Voluntary Agreement: Tales of 'Seduction' or Questions of Law?*, 16 NEW CRIM. L. REV. 143 (2013).

10 CHARLENE A. MACKINNON, SEXUAL HARASSMENT OF WORKING WOMEN: A CASE OF SEX DISCRIMINATION (1979); ראו גם Charlene L. Muehlenhard & Jennifer L. Chrag, *Nonviolent Sexual Coercion*, in ACQUAINTANCE RAPE: THE HIDDEN CRIME 15 (Andrea Parrot & Laurie Bechhofer eds., 1991). הכותבות עוסקת בסוגים שונים של כפייה לא אלימה ו”סמויה” ששוללת הסכמה, למשל: כפיית מין באמצעות סטטוס חברתי או מקצועי. עוד מתייחסות לאופי הטרור-נורמטיבי המתעלם ממיניות לסבית והומוסקסואלית, כגורם השולל הסכמה חופשית. כפייה זו מכונה על ידן: ”compulsory heterosexuality”.

11 יש להדגיש כי אין מודל ליברלי אחד וכי קיימות תפיסות שונות שניתן לכנסן תחת קורת גג ”הליברליזם”. Kathryn Abrams, *From autonomy to agency: Feminist perspectives on self-direction*, 40 WM. & MARY L. REV. 805 (1999).

12 המודל הליברלי מכיר בעבר של הפרט ובהיסטוריה שלו אולם לא מייחס לגורמים אלו חשיבות רבה בבחינת החלטותיו של הפרט.

דת, נטייה מינית ועוד. אוטונומיה יחסית מבקשת להדגיש את ההתפתחות של אוטונומיית הפרט כחלק ממערך יחסים כולל - אישי וחברתי.¹⁴

בהתאם לביקורת לעיל, התפיסה הליברלית את מושג ההסכמה בכלל, ובהקשר של עברות מין בפרט, היא מלאכותית שכן היא מתעלמת מהקשרים רבים המשפיעים על האוטונומיה האישית, מצמצמים את טווח האפשרויות ומגבילים את יכולת הבחירה של אישה למר "כן" או "לא" ליחסי מין. הסתכלות על האישה האינדיווידואלית ללא בחינת מארג היחסים הכולל המשפיע על בחירותיה, יוצרת תמונה שאינה משקפת נכונה את וולונטריות ההסכמה. לפי תפיסות אלו יש להתייחס בחשדנות להסכמה שכן זו מותאמת לצרכים ולדרישות של בעלי הכוח (בהקשר של עברות מין - הגברים) המבקשים לשמר את כוחם.¹⁵ ביקורת זו היוותה את התשתית לדיון הפמיניסטי בהסכמה בקונטקסט של עברות מין.

הדיון הפמיניסטי המוכר הנוגע לסוגיית ההסכמה מתמקד בהשפעה של מבני כוח על חופשיות ההסכמה. התפיסה הפמיניסטית הרדיקלית, המזוהה עם קתרין מקינון, הציבה לראשונה את המושג הסכמה ב"מסדר הנאשמים" ואתגרה את התפיסות המסורתיות של הסכמה באינטראקציה מינית ובעברות מין. הטענה של התפיסה הפמיניסטית הרדיקלית בתמצית היא כי המושג הסכמה מעוצב בהתאם לניסיון חיים גברי ומבוסס על תפיסות עולם פטריארכליות. מושגים כגון: מיניות, הטרוסקסואליות ואינטימיות אינם מתבססים על הצרכים של נשים ואינם משקפים את נקודת מבטן. לפיכך, המושג "הסכמה" הוא ריק מתוכן למעשה שכן אינו יכול להכיל ולכטא את ניסיון חייהן של נשים ואת תפיסות עולמן. כפועל יוצא, כמעט כל סוגי האינטראקציה המינית אינם יכולים לשקף הסכמה ממשית, חופשית ווולונטרית של האישה.¹⁶ עוד נוגעת גישה זו למנעד האפשרויות המצומצם העומד בפני מרבית הנשים בחברה פטריארכלית המאופיינת בפערי כוח ואי-שוויון בין גברים לנשים. בהקשר חברתי-כלכלי-תרבותי-דתי גברי המשמר מבני כוח גבריים מסורתיים, לנשים רבות אין יכולת בחירה אמיתית ולפיכך, עלינו לחשוך בחופשיות ובוולונטריות ההסכמה.

במרוצת השנים הוטמעו חלק מהעקרונות של תפיסות אלו בשיח הציבורי, כמו גם בשיח המשפטי-פלילי. דוגמה אחת היא תיקון חוק העונשין שלפיו במסגרת יחסי מטפל נפשי-מטופל לא קיימת הסכמה חופשית לאינטראקציה מינית.¹⁷ דוגמאות אחרות באות

14 דוגמה לשימוש ב"אוטונומיה יחסית" ניתן לראות בכתיבתן של קרוליין מקלאוד וסוזן שרווין Susan Sherwin, *A relational approach to autonomy in health care*, in *THE POLITICS OF WOMEN'S HEALTH: EXPLORING AGENCY AND AUTONOMY* 19 (Susan Sherwin ed., 1998).

15 SUSAN BROWNMILLER, *AGAINST OUR WILL - MEN WOMEN AND RAPE* (2013); LORENNE CLARK & DEBRA LEWIS, *RAPE: THE PRICE OF COERCIVE SEXUALITY* (1977).

16 CATHARINE A. MACKINNON, *TOWARDS A FEMINIST THEORY OF THE STATE* (1989); CATHARINE A. MACKINNON, *FEMINISM UNMODIFIED, DISCOURSES ON LIFE AND LAW* (1987).

17 ס' 347א(ב) לחוק העונשין: "מטפל נפשי הבוועל אישה או העושה מעשה סדום באדם, שמלאו להם שמונה עשרה שנים, במהלך התקופה שבה ניתן להם טיפול נפשי על ידו ועד תום שלוש שנים מסיום הטיפול כאמור בהסכמה שהושגה תוך ניצול תלות נפשית ממשית בו, שמקורה בטיפול הנפשי שניתן להם על ידו, דינו - מאסר ארבע שנים; לענין סעיף זה יראו מעשים כאמור שנעשו על ידי מטפל נפשי שהוא פסיכולוג, פסיכיאטר או עובד סוציאלי, או מי שמתחזה לאחד מאלה, במהלך התקופה שבה ניתן הטיפול הנפשי כאילו נעשו תוך ניצול תלות נפשית ממשית כאמור; חזקה זו לא תחול אם המעשים החלו לפני תחילתו של הטיפול הנפשי".

לידי ביטוי בהגדרת עברת האינוס, המונה כמה סיטואציות המאתגרות את חופשיות ההסכמה (כגון גיל, לקות נפשית ופיזית ועוד).¹⁸

גם בפסיקה ניכרה השפעה של תפיסות אלו. פסק דין שומרת המפורסם¹⁹ משמש דוגמה לניתוח פמיניסטי של אלמנט ההסכמה, אשר מצביע על קונטקסט חברתי ותרבותי כגורם מכריע בעיצובה של הסכמה. השופט מאיר שמגר מצביע על יחסי הכוח בין הנפגעת לבין הנאשמים ומפנה זרקור לאלמנטים לכר משפטיים כיוצרים יחסי כוח אלו. מעבר לפערי הגיל והפערים המספריים בין הנפגעת לנאשמים, נוגע השופט שמגר במעמד החברתי ובעובדה שהנפגעת הייתה ילדת חוץ בקיבוץ. ההתייחסות למשמעויות החברתיות של ילדת חוץ מול קיבוצניקים ותיקים וההשפעה של סטטוס חברתי ופערי כוחות חברתיים-תרבותיים כרלוונטיים לחופשיות ההסכמה מבטאת ניתוח פמיניסטי-ביקורתי של הסוגיה. עוד מצביע השופט שמגר על הבניות תרבותיות-חברתיות מגדריות של מיניות נשית כבעלות השפעה על חופשיות הסכמה. כך, למשל, פסק דינו מתייחס לסטראוטיפים בנוגע למתירנות מינית של נשים ולעובדה שהנאשמים השתמשו בסטראוטיפים אלו (באומנם לנפגעת כי אם לא תלך עמם יפיצו בקיבוץ את העובדה שהיא ”שוכבת”) כדי לאיין את הסכמתה של הנפגעת. לפרשה זו הצטרפו בהמשך הדרך, פסקי דין נוספים שהרחיבו את משמעות ההסכמה והכירו בפערי כוח כמשפיעים על נתינתה, כאשר פרשת קצב שהדגישה את השפעתם של יחסי כוח ומרות כמאיינים הסכמה חופשית, היא דוגמה מובהקת וידועה.²⁰

בפרשת שומרת הגדיל השופט מישראל חשין לעשות והציג מודל של ”הסכמה פוזיטיבית” משמע ”כן זה כן” (בשונה ממודל ה”לא זה לא”). מודל זה מסיט את האחריות לבחינת הסכמת הנפגעת מכתפיה לכתפי הצד היוזם בכך שהוא דורש מיזום האינטראקציה המינית לוודא את הסכמת האישה. גישה זו של השופט חשין נתפסה כרדיקלית ו”הורגת רומנטיקה”. עד היום, כמעט 20 שנה אחרי, כשסטודנטיות וסטודנטים צעירים קוראים את דבריו של השופט חשין חלקם מיד מזדעקים וטוענים כי מדובר בגישה קיצונית שאינה הולמת יחסים אינטימיים. בספר ”סיפורי אונס בבית המשפט”²¹ המציג ניתוח נרטיבי של פסיקות בית המשפט העליון, קובעת עירית הנגבי שההשקפה הרווחת בבתי המשפט היא שאין זה מחובתו של גבר לקבל הסכמה מן האישה למגע מיני ושדי בכך שהאישה לא סירבה במפורש. בתי המשפט, אומרת הנגבי, ממאנים להכיר בהסכמה פוזיטיבית וחלקם ממשיכים לחפש סימני התנגדות אקטיבית או יותר מכך, מפשפשים בעברה ובהתנהגותה של האישה על מנת ללמוד על הסכמתה. ”דבריו של

18 ס' 345 לחוק העונשין: ”(א) הבעל אשה -

(1) שלא בהסכמתה החופשית;
(2) בהסכמת האשה, שהושגה במרמה לגבי מיהות העושה או מהות המעשה;
(3) כשהאשה היא קטינה שטרם מלאו לה ארבע עשרה שנים, אף בהסכמתה; או
(4) תוך ניצול מצב של חוסר הכרה בו שרויה האשה, או מצב אחר המונע ממנה לתת הסכמה חופשית;
(5) תוך ניצול היותה חולת נפש או לקויה בשכלה, אם בשל מחלתה או בשל הליקוי בשכלה לא היתה הסכמתה לבעילה הסכמה חופשית;

הרי הוא אונס ודינו - מאסר שש עשרה שנים.”

19 ע”פ 5612/92 מדינת ישראל נ’ בארי, פ”ד מח(1) 302 (1993).

20 תפ”ח 1015/09 מדינת ישראל נ’ קצב (פורסם בנבו, 30.12.2010).

21 ראו עירית הנגבי סיפורי אונס בבית המשפט: ניתוח נרטיבי של פסקי דין (2009).

השופט חשין²², אומרת הנגבי, "נותרו מזהירים בבדידותם"²² למודל זה אחזור בהמשך בדיון בהסכמה במסגרת יחסי מרות.

למרות השפעת השיח הפמיניסטי הנוגע להסכמה על השיח הציבורי והמשפטי, רבות מהכותבות בנושא קוראות לנטוש את השימוש בהסכמה כאלמנט בעברות מין ולהמשיג את עברות המין תוך שימוש ב"שפה" חדשה המנותקת מנורמות פטריארכליות, ממיתוסים הנוגעים לאונס ומתפיסות עולם סטריאוטיפים. למשל, קמיר טוענת:

"דומה שהחיבור בין רכיב העדר ההסכמה של עבירת האינס לבין המטען ההיסטורי, הערכי, הכבד מנשוא, של עבירת האינס במשפט המקובל, אינו ניתן להתרה. כדרכם של קשרים גורדיים, קשר כזה ניתן לפיצוח רק במהלך דרמטי של חיתוך. משמעות הדבר היא כי יש מקום לחשוב על עבירת האינס מאלף, ולנסות להגדיר מרכיבים חדשים, חופשיים ממורשת היסטורית כבדה".²³

גם מקינן קוראת להחליף את אלמנט ההסכמה באלמנט הכפייה (coercion). לגישה, התמקדות בכפייה תסיט את תשומת הלב מהמקרה הספציפי לקונטקסט הכולל. התמקדות בכפייה משמעה התמקדות במבני כוח חברתיים אי-שוויוניים ובמערך השליטה החברתי הפטריארכלי, ואילו התמקדות בהסכמה עניינה ביחסים האינטימיים הספציפיים בין הנאשם למתלוננת. ההתמקדות במקרה האינדיבידואלי כרוכה בהתייחסות להלך הרוח של הצדדים, והיא מעלימה (ומאלימה) את ההקשר החברתי המשמעותי כל כך בדיון בפגיעות מיניות. לאור חשיבותם, אביא את הדברים במלואם:

"Emphasis on coercion as definitive, on the other hand [as opposed to an emphasis on consent] sees rape fundamentally as a crime of inequality, whether of physical or other force, status or relation.

Where coercion definitions of rape see power – domination and violence – non – consent definitions envision love or passion gone wrong. Consent definitions accordingly turn proof of rape on victim and perpetrator mental state: who wanted what, who knew what when [...] [W]hile the consent definitions tend to frame the same events as individual engaged in atomistic one-at-a-time interactions, coercion definitions are the more expressly social, contextual, and collective in the sense of being group-based".²⁴

22 ש.ם.

23 אורית קמיר "יש סקס אחר – הביאווה לכאן": עברת האינס בין הדרת כבוד (honor), שוויון וכבודו הסגולי של האדם (dignity), והצעה לחקיקה חדשה ברוח ערך כבוד האדם" **משפט וממשל** ז' 669, 676-677 (2004).

24 CATHARINE A. MacKINNON, ARE WOMEN HUMAN? AND OTHER INTERNATIONAL DIALOGUES 238 (2006)

הטענה כי הסכמה אינה צריכה להיות חלק מהשיח המשפטי באה לידי ביטוי גם בעבודתה של מישל אנדרסון אשר מבקרת את המודלים הקיימים של הסכמה במשפט הפלילי (מודל ההסכמה השלילי – ”לא זה לא”, ומודל ההסכמה החיובי – ”כן זה כן”) ומבקשת להשית את עברת האינסוס על ”מודל התקשורת”²⁵ (The Negotiation Model). לגישתה, בשונה מהסכמה המניחה התנהלות פעילה של הגבר והתנהלות סבילה של האישה, תקשורת בין שניים משמעה התנהלות אקטיבית של שני הצדדים כדי להגיע להחלטה. על פי מודל התקשורת, שהוא מודל א-מגדרי, היוזמת/אינטראקציה מינית חייבת/בהידברות מלאה ובהחלפת דעות/תחושות/רגשות באשר לקיום יחסי המין.²⁶ המשמעות החשובה, לפי אנדרסון, היא חילופי המידע והשיתוף ההדדי ברגשות ובתחושות באשר ליחסי המין בין שני השותפים להם. התקשורת וההסכמה, לפי אנדרסון, יהיו ורבליים, אלא אם כן מדובר בבני זוג עם מנהגים קבועים.²⁷ היתרון המשמעותי של ”מודל התקשורת”, לגישתה של אנדרסון, מתבטא בכך שהוא אינו מתמקד בנפגעת ובהתנהגותה כי אם בנאשם ובהתנהלותו עובר לאינטראקציה המינית.

אלמנט התקשורת ההדדית בין שני פרטנרים לאינטראקציה מינית והדגש על שיח ושיתוף ברצונות באים לידי ביטוי גם בעבודתה של הפילוסופית לואי פינאו (Lois Pineau). בדומה לאנדרסון, גם פינאו מדגישה את חשיבותה של תקשורת הדדית. בשונה מאנדרסון, היא אינה נוטשת את רכיב ההסכמה אלא מציעה שיח הדדי של הסכמה.²⁸ לגישתה, מודל המיניות ההטרסקסואלי המאפיין את מרבית יחסי המינים מובנה כך שהוא משקף את אי-השוויוניות והיררכיית הכוח החברתית בין גברים ונשים. במודל זה גברים מצופים להפעיל כוח ושליטה על מנת לקבל את כניעתן והסכמתן של נשים למין.²⁹ מודל ”הפיתוי האגרסיבי” ”מנורמל” ונתפס כמקובל ולפיכך, אם לא מופעלת אלימות, ההנחה החברתית המובלעת תהא שהסכמה קיימת תמיד.³⁰

פינאו מציעה לעבור למודל מיניות המבוסס על תקשורת בין הצדדים, מה שהיא מכנה ”The communicative sexuality model”. מודל זה מבוסס על הקשבה, התחשבות והבנה של הצרכים המיניים והרגשיים של הצד השני. הסכמה בקונטקסט זה, תהא בעלת משמעות ותשקף את רצונות שני הצדדים באופן אותנטי.

גישה דומה ניתן למצוא בכתיבתה של נגיר נפין (Nagire Naffine) שמתמקדת בהבניה חברתית של המיניות ההטרסקסואלית כמבוססת על אובייקט (נשי) וסובייקט (גברי). עברת האינסוס ובעיקר תפיסת הסכמה לאינטראקציה מינית עדיין מבוססת על

25 Michelle J. Anderson, *Negotiating Sex* (2005) 78 S. CAL. L. REV. 140

26 אנדרסון מדגישה כי מודל התקשורת תקף רק לאקטים הכוללים חדירה ולא לכל אקט מיני אחר. שם בעמ' 1422
27 במסגרת יחסים אינטימיים פרשנות יסוד ההסכמה מורכבת עוד יותר נוכח העבר המיני המשותף, הקשר האישי, השפה והתקשורת הלא מילולית. להרחבה בנושא זה ראו Ruthy Lazar, *Negotiating Sex: The Legal Construct of Consent in Cases of Wife Rape in Ontario Canada*, 22 CANADIAN J. WOMEN & L. 329 (2010)

28 Lois Pineau, *Date Rape: A Feminist Analysis*, in DATE RAPE; FEMINISM, PHILOSOPHY, AND THE LAW 1 (Leslie Francis ed., 1996)

29 שם, בעמ' 6.

30 שם, בעמ' 17. זו למעשה דרישת ההתנגדות שנדרשה מאישה לאורך ההיסטוריה, אשר באה לידי ביטוי בהגדרת עברת האינסוס לפני תיקון 61: ”ללא הסכמה חופשית, עקב שימוש בכוח, הפעלת אמצעי לחץ”.

מודל המפתה (הגבר) המפעיל לחץ וכוח על המפותה (האישה) להסכים. גם נפין מציעה להתמקד בהבניה מחודשת של עברות המין כמבוססת על שוויוניות והדדיות ולא על יחסי שליטה.³¹

פינו, נפין, אנדרסון ואחרות מחפשות את השותפות, ההדדיות והתקשורתיות בין שני שותפים לאינטראקציה המינית. שינוי ה"סיפור" - סיפור האינטראקציה המינית בין גבר ואישה, כך שישקף ערכים של שוויון והדדיות ולא של "מפתה-מפותה", "כובש-נכבשת", "לוקח-נותנת", "מטריד-מוטרדת" הוא הכרחי לנטרול סטריאוטיפים והבניות תרבותיות באשר לנשים ולמין. תקשורת ושיח בין הצדדים בנוגע לאינטראקציה המינית, כפי שמציעות פינו ואנדרסון, יכולים לחדד את התשובה לשאלה אם ההסכמה הייתה חופשית, וולונטרית ומשקפת נכונה את רצון ה"מסכימה". יותר מזה, אלמנטים אלו עשויים לחדד את המענה לסוגיית הלך הנפש של הנאשם, שכן הנאשם לא יוכל לטעון לאי-הבנה או טעות לאחר שניהל שיח באשר לסיטואציה המינית. גם אם נזנח את אלמנט ההסכמה, קריטריונים אלו יחדדו את השאלה אם הייתה כפייה מינית.

בדומה למקינן ולקמיר, בגישות אלו קיים ניסיון להכניס שפה חדשה לשיח של הסכמה. מטרתן היא לפרום את הקשר ההדוק בין השיח המשפטי של פגיעות מיניות לבין הבניות חברתיות ותרבותיות של מין, מגדר ויחסים מיניים בין גברים ונשים.

נדמה כי תאוריות אלו אינן עולות בקנה אחד עם המשפט. כיצד "נכמת" מושגים אלו לשפה המשפטית? כיצד נשלב את השיח הפילוסופי על הדדיות ותקשורת עם שיח פלילי טכני וצר או אפילו עם שיח משפטי אזרחי המבוסס על כללי הוכחה? כיצד ידע אדם לכלכל את צעדיו אם פרשנות הסיטואציה תהא מושתתת על אלמנטים כגון תקשורת ושיתוף? האם אין בכך כדי לפגום בעקרון החוקיות בפלילים הדורש בהירות וודאות? באילו כלים ראייתיים נמדוד ונכיח את אופן ההתקשרות וההדדיות? האם איננו חורגים מגבולות המשפט ומנסים לזכות ולהסדיר באמצעות המשפט יחסים אנושיים מיניים?

שאלות אלו נוגעות אמנם למהותו של המשפט הפלילי אך רלוונטיות בחלקן גם לשיח משפטי א-פלילי של הטרדה מינית. שאלת גבולות המשפט ועומק חדירתו ליחסי הפרט היא שאלה מרכזית שמאפיינת את הדיון הציבורי-חברתי בהטרדה מינית. אחזור לשאלה זו בהמשך כשאדון בסוגיית יחסי המרות.

בשונה מאלו הקוראות לזנוח את מושג ההסכמה, אחרים קוראים לדה-קונסטרוקציה של אלמנט זה ולהמשגתו באופן רחב יותר בהתאם לקונטקסט חברתי, כפי שהוצג בתחילת הדיון. המשותף לגישות אלו הוא ה"היאחזות" בהסכמה כמוטיב מרכזי בניתוח עברות מין, למרות מורכבותו ולמרות הקשיים שהוא מעורר, תוך התייחסות וחיבור להקשר החברתי הכולל. המשותף לגישות אלו הוא הפרשנות הרחבה שניתנת להסכמה וההכרה ביחסי כוח שאינם קלים לזיהוי כמשפיעים ומאיינים את חופשיות ההסכמה. סעיף יחסי

³¹ Ngairé Naffine, *Possession: Erotic Love in the Law of Rape*, 57 MODERN L. REV. 10 (1994)

המרות בחוק למניעת הטרדה מינית מבוסס על תפיסות אלו ומעוצב בהתאם אליהן. הסעיף מניח כי ניצול יחסי מרות אינו מאפשר למוטרדת להביע הסכמה חופשית וולונטרית ולפיכך, גם הסכמתה לאו הסכמה היא. התייחסות דומה להסכמה אנו מוצאים גם בחוק הפלילי הקנדי הקובע כי ניצול יחסי מרות, אמון או כוח (authority, trust and power) שוללים את הסכמתה החופשית של נפגעת בעברות מין.³²

3. הסכמה במסגרת יחסי מרות

אני מבקשת למקד את הדיון בהיבטים התאורטיים של הסכמה ביחסי מרות ולא במסגרת המשפטית. שלושה טעמים מרכזיים לכך: האחד, התמקדות בהיבטים התאורטיים מאפשרת את פריצת הדיון מעבר למסגרות המשפטיות ואינה מחויבת לכללים משפטיים. כך, ניתן "לזקק" את המורכבות של הסכמה ביחסי מרות ללא היזקקות לגבולות המשפט המחייבים בהירות, ודאות ומידת הוכחה. השני, החוק למניעת הטרדה מינית כבר "פתר" את סוגיית ההסכמה ביחסי מרות כך שאין צורך בדיון במסגרת נורמטיבית ראויה לסוגיה זו. לבסוף, וכאמור בפתח הדיון, השיח החברתי אינו מותאם לשיח המשפטי וממשיך בהעלאת תהיות באשר להסכמה במסגרת יחסי מרות. לדיון התאורטי חשיבות שכן הוא מעלה שאלות ומעורר מחשבות שהדיון המשפטי לא פתר, ואולי אף סיבך.

אתמקד בשני היבטים המבטאים את מורכבות הסוגיה ושזורים זה בזה: האחד, מוטיב האוטונומיה – המתח בין אוטונומיה וקרבתות, בין פאסיביות ואקטיביות, בין חוזק לחולשה, והשני, אלמנט השפה – מקומה של השפה ככלי לשינוי השיח. הדיון בהיבטים אלו "יתכתב" עם התאוריות השונות של ההסכמה, כפי שהוצגו לעיל.

א. אוטונומיה

אוטונומיה מוגדרת כרצון חופשי, יכולת בחירה ויכולת שליטה.³³ בדיון זה המושג "אוטונומיה" מקבל שתי משמעויות הפוכות ושתי פרשנויות כמעט מנוגדות. מחד גיסא, התפיסה הפמיניסטית ביקורתית ששמה פעמיה "החוצה" – למסגרת החברתית הכוללת, ומאידך גיסא, התפיסה הליברלית ששמה פעמיה "פנימה" – בסיטואציה המסוימת ובפרטים הלוקחים בה חלק.

הגישה הפמיניסטית-רדיקלית ששוללת את חופשיות ההסכמה במסגרת יחסי מרות ומצדדת בקביעת חזקת אי-הסכמה (כפי שבאה לידי ביטוי בחוק למניעת הטרדה מינית)

32 הקואליציה הפמיניסטית שקידמה את שינוי חקיקת עברות המין בשנת 1992 הציעה, נוסף ליחסי אמון, כוח ומהות, לכלול גם יחסי כוח חברתיים, כלכליים ומוסדיים כשוללים הסכמה: the exercise of authority or the abuse of trust or of social, economic or institutional power to secure sexual compliance on the basis of the accused's power to deny the complainant or a person other than the complainant significant benefits or necessities of life or to impose upon the complainant or a person other than the complainant significant harm. Elizabeth Sheehy, *Legislating Justice for All Women: Canadian Women's Struggle for Democratic Rape Law Reforms*, 6 AUSTRALIAN FEMINIST L. J. 87, 92 (1996); Canadian Criminal Code, R.S.C. 1985 c. C-46, s. 273.1

33 "Free will; self-governing, ability of a person or a group to choose a course of action. Autonomy is a basic human right and is one of the principles of bioethics". *Autonomy Definition*, Oxfordreference.com, <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095436282>

מדגישה את ההגנה על ערך האוטונומיה המינית של נשים. לפי גישה זו, פערי הכוח המגולמים ביחסי מרות מגבילים במקרה הטוב, ומאיינים לחלוטין במקרה הרע, את קשת האפשרויות העומדות בפני אישה בסיטואציה המאופיינת במרות, כפיפות, כוח, השפעה ותלות.³⁴ תפיסה זו, כאמור בחלק הקודם, מדגישה את ההקשר הקבוצתי של עברות מין ובכללן הטרדה מינית, ומתייחסת אליהן כהיבט נוסף של פערי כוח חברתיים ואי-שוויון מובנה. בהתאם, גישה זו לא תתמקד רק בתלות המקצועית, הכלכלית והמעמדית של האישה המסוימת בגבר המסוים לו היא כפופה בסיטואציה הספציפית, אלא תבקש להצביע על ההקשר החברתי הכולל – הקשר של פערי כוח כלכליים בין גברים ונשים, המצרים את צעדיהן של נשים בשוק העבודה; הקשר תרבותי ה"מלמד" נשים את מקומן ותפקידן באינטראקציה מינית, מקבע התנהגויות מיניות מגדריות "מקובלות" ו"לא מקובלות", הקשר מעמדי-חברתי ועוד.

הערך המוגן הוא האוטונומיה המינית של האישה. ערך זה יתממש רק כאשר לאישה תהיה את היכולת הקוגניטיבית, הרגשית והפיזית לבחור ולקבל החלטה המשוללת כל אלמנט של לחץ.³⁵ אם כן, על מנת להגן על ערך זה, יש לשלול את חופשיות ההסכמה נקודת מוצא בכל מערכת יחסים המאופיינת באלמנטים של סמכות שכן בעצם הסמכות והכפיפות יש אלמנטים של לחץ.³⁶

היבט אחר של אוטונומיה מייצר מסקנה הפוכה שלפיה שלילת חופשיות ההסכמה ביחסי מרות נקודת מוצא דווקא מתעלמת מהאוטונומיה של האישה לבחור ולפעול. לפי גישה זו, התייחסות לאישה כנעדרת יכולת בחירה אם להסכים אם לא לאינטראקציה מינית בסיטואציה המאופיינת ביחסי מרות ושליטה, היא פטרנליסטית ומקטלגת נשים כחסרות ישע. ההנחה היא כי למרות יחסי המרות/כפיפות, לאישה יש מנעד של בחירות, גם אם הוא מצומצם יותר. פערי הכוח ביחסים אלו אינם נתפסים כמובהקים (בעיקר אם אין איום מפורש על האישה כגון איום בפיטורין או בהורדת שכר) ובהתאם, אינם נתפסים כמאיינים לחלוטין את יכולת הבחירה של האישה. החשש הוא בקטלוג האישה כקרבת תמיד, כפסיבית וכחסרת אונים. לפי גישה זו האישה היא בגירה, בעלת אוטונומיה ורצון חופשי ולפיכך, מוחזקת כמי שיכולה לבחור. כבלי המרות והכפיפות ניתנים להתרה ואינם כובלים את האישה ואת הסכמתה.³⁷

זאת ועוד, רבות ורבים סבורים שיש בתפיסה הרדיקלית החלשה מובנית של נשים שמנוגדת לשיח הפמיניסטי המבקש למקם נשים כשוות וכחזקות. ג'נט היילי למשל

34 ראו למשל Michal Buchhandler-Raphael, *Criminalizing Coerced Submission in the Workplace and in the Academy*, 19 COLUM. J. GENDER & L. 409 (2010); Kerri Lynn Stone, *Consenting Adults? Why Women Who Submit to Supervisory Sexual Harassment are Faring Better in Court than Those Who Say No...And Why They Shouldn't*, 20 YALE J.L. & FEMINISM 25 (2008).

35 STEPHEN J. SCHULHOFER, *UNWANTED SEX: THE CULTURE OF INTIMIDATION AND THE FAILURE OF LAW* (1998) טוען כי רכיב האוטונומיה המינית חסר בדיונים רבים על אודות עברות מין.

36 ראו גם יובל לבנת "אונס, שתיקה, גבר, אשה (על יסוד אי-ההסכמה בעבירת האונס)", פלילים 187 (1997). לבנת מציע שלוש סוגי מערכות יחסים שבהם תהא חזקת אי-הסכמה: עובד/מעביד, מפקד/חיילת ומטפל/מטופל. יצוין כי מאמרו נכתב לפני תיקון חוק העונשין והוספת ס' 347.

37 ראו למשל KATIE ROIPHE, *THE MORNING AFTER: SEX, FEAR AND FEMINISM ON CAMPUS* (1993).

מבקרת את התפיסה הפמיניסטית של מקינן ואחרות וטוענת כי היא הנביעה שתי אופציות גרועות לנשים: או מיניות בתנאים פטריארכליים ותחת דיכוי גברי או מיניות "אינפנטילית" נשית.³⁸ עבורה, פמיניזם זה, אותו היא מכנה *governance feminism*, ביטל כל אפשרות למיניות הטרוסקסואלית חיובית.³⁹ תפיסות הסכמה המדגישות את התקשורת, השיתופיות וההדדיות כמו אלו שהוצגו בחלק הקודם מבטאות מיניות ללא תשוקה וככזו, מיניות שאינה אותנטית.

בהקשר אחר, נטען: "ככלל אין מקום להגביל מערכות יחסים בין בגירים בהסכמה, אלא שכשמדובר בטיפול, ובמיוחד בטיפול נפשי, אין מדובר בהסכמה של ממש מצד המטופל אלא ב'הסכמה' פגומה, באין יכולת לשקול באופן חופשי את מערכת היחסים ומשמעותה ובאין בחירה אמיתית" (ההדגשה שלי - ה.ל.).⁴⁰ דברים אלו, שנאמרו לקראת תיקון חוק העונשין והוספת איסור פלילי של יחסי מין בין מטפל נפשי ומטופל, מדגישים עד כמה הסכמה מקבלת ביטוי ליברלי ועד כמה מרחב האפשרויות של אישה באינטראקציות מיניות נתפס כרחב. חופש הבחירה של אישה יוגבל רק עם התקיימותם של יחסי כוח מאד מובהקים כגון אלה המתקיימים בין מטפל למטופלת. יתרה מזאת, לגישתו, המחוקק "מרגיש נוח" לפסול את חופשיותה של הסכמה בסיטואציה זו שכן מדובר ב"מטופלת" - סטטוס שמקפל בחובו חוסר ישע ותלות. כל עוד האישה נתפסת כחזקה, עצמאית וללא "תסמיני" חוסר ישע, לשיח הליברלי קשה לקבל את מוחלשות האישה באינטראקציה מינית. עבור הנרטיב הליברלי, התפיסה שנשים אינן מסוגלות "להעביר מסר" בנוגע לרצונן במסגרת יחסי מרות ואינן מסוגלות לומר לא למפקד, למנהל או למי שכפופות לו, מקטינה נשים ורואה בהן קרבנות א-פריוריות כל עוד לא הוכח אחרת.

מעניין לציין כי המחלוקת האמורה זהה למחלוקת בשיח הנוגע לנשים נפגעות אלימות. התאוריות הפסיכולוגיות מצביעות על עולם רגשי של נשים נפגעות אלימות, עולם המאופיין בתלות נפשית בגבר האלים, באיבוד ה"עצמי" ובחוסר אונים נרכש - אותה חוסר יכולת לפעול על מנת לפרוץ את מעגל האלימות.⁴¹ גם התאוריות הפמיניסטיות מצביעות על היעדר האופציות⁴² כנרטיב המרכזי בחייהן של נשים נפגעות אלימות. בהתאם, נשים אלו נתפסות כקורבנות מובהקים. גם המשפט מכיר במוחלשות זו בחקיקת סעיפי חוק המחייבים את רשויות החוק לחקור ולתבוע תיקי אלימות גם כשהאישה מבקשת לחזור

38 (2006) 29-32 JANET HALLEY, SPLIT DECISIONS: HOW AND WHY TO TAKE A BREAK FROM FEMINISM. שם, בעמוד 20-22.

40 דברי הסבר להצעת חוק העונשין (ניצול תלות של מטופל במטפל), התשס"ב-2012, ה"ח 3166.

41 המושג של חוסר אונים נרכש/נלמד מבוסס על מחקריו של מרטין זליגמן והושאל על ידי הפסיכולוגית ליונור ווקר לתיאור התנהגותן של נשים נפגעות אלימות. ראו (2nd ed. 2000); ELIZABETH M. SCHNEIDER, BATTERED WOMEN AND FEMINIST LAWMAKING (2000); הספרות העוסקת במאפייניהן הרגשיים של נשים מוכות רבה ומקיפה ומדגישה את הבושה, חוסר האונים, איבוד ה"עצמי", חוסר ערך עצמי כמאפיינים מרכזיים של נשים נפגעות אלימות בעודן במעגל האלימות. לדוגמה: לאה קטן "העצמי המורחב" בסיפורי חיים של נשים מוכות וגברים אלימים" *חברה ורווחה* כב 129 (2000); Ola W. Barnett, *Why battered women do not leave*, 29 *Trauma, Violence & Abuse* 3 (2001); CATHERINE KIRKWOOD, *Leaving Abusive Partners*, Chapters 3-4 (1993); Eli Buchbinder & Zvi Eisikovits, *Battered Women's Entrapment in Shame: A Phenomenological Study*, 73 *Am. J. Orthopsychiatry* 356 (2003).

42 ליאורה בילסקי "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות" פילילים 5 (1997).

בה מתלוננת,⁴³ בסינדרום האישה המוכה⁴⁴ ועוד. עם זאת, התפיסה המשפטית והציבורית היא שלנשים אלו קיימת אפשרות בחירה אם לעזוב אם לאו. יותר מכך, קיימת התנגדות לקטלג משפטית נשים אלו כחסרות ישע.⁴⁵

עבורי, תפיסה זו מחזקת את מיתוס האוטונומיה.⁴⁶ מדובר בניתוח צר ופורמלי של מושג האוטונומיה, ניתוח שמתעלם מהקשרים רחבים יותר. כאמור, אוטונומיה בשיח הליברלי נתפסת כמרחב - מרחב חשיבה, מרחב פעולה, מרחב יצירה. אוטונומיה בהקשר זה כמעט ואינה מוגבלת במשתנים חברתיים/כלכליים/תרבותיים והיסטוריים. תפיסה זו של אוטונומיה, מפתה ככל שתהיה, היא חד-ממדית, צרה ובעיקר מתעלמת מהקשרים חברתיים כוללים.⁴⁷ יפים בעניין זה דבריה של הנשיאה בדימוס דורית ביניש: "השאלה מהן נסיבות חיים שהן תולדה של בחירה חופשית ונסיבות חיים שהן תולדה של כורח ואילוץ היא פעמים רבות מורכבת. היכן עובר קו הגבול שבין בחירה חופשית והבניה חברתית? שהרי אפשרויות הבחירה מושפעות, בין היתר, מהסביבה בה גדל אדם - ממצבו המשפחתי, הכלכלי והחברתי."⁴⁸

תפיסה זו אף צרה יותר כשדנים במישור המיני. דווקא במישור זה יכולת הבחירה החופשית של נשים רבות ומנעד האלטרנטיבות העומד בפניהן, מצומצם אף יותר. ראשית, מדובר בתחום הקשור בעבותות לתפיסות עולם מגדריות, תרבותיות וחברתיות סטריאוטיפיות באשר למין, מיניות ויחסי נשים-גברים, שנית, מדובר בתחום בעל אופי מגדרי מובהק - מרבית הפוגעים הם גברים ומרבית הנפגעות הן נשים.⁴⁹ שלישית, להקשר הכולל של אי-שוויון ופערי כוח יש תפקיד משמעותי כמעצבים ומשפיעים על התנהלות הצדדים ותגובותיהם.

האם נערה שמקיימת יחסי מין עם נער (בהסכמה), אשר בעקבותיהם צובאים על דלתה נערים רבים (בנפרד ולאחר ששמעו זאת מהנער עצמו) על מנת לקיים עמה יחסי מין, מסכימה הסכמה חופשית כשהיא אומרת כן לנערים אלו?⁵⁰ האם זו הסכמה משוללת לחצים חברתיים? האדרה של הסובייקט האוטונומי (הנערה במקרה הנדון)

43 ראו ס' 59 ו-62 לחוק סדר הדין הפלילי (נוסח משולב), התשמ"ב-1982. סעיפים אלו קובעים כי המשטרה והפרקליטות (בהתאמה) אינן יכולות לסגור תיק של עברת מין או אלימות נגד בן זוג מהיעדר עניין לציבור על בסיס בקשת המתלונן.

44 Phyllis Goldfarb, *Intimacy and Injury: How Law Has Changed for Battered Women*, in THE HANDBOOK OF WOMEN, 44 PSYCHOLOGY, AND THE LAW 212 (Andrea Barnes ed., 2005); BRENDA L. RUSSELL, BATTERED WOMAN SYNDROME AS A LEGAL DEFENSE: HISTORY, EFFECTIVENESS AND IMPLICATIONS 106-115 (2010).

45 בשונה מחובת הדיווח על התעללות בקטינים ובחסרי ישע, לא קיימת בחוק חובת דיווח על אלימות נגד נשים (למעט חובת הדיווח החלה על גורמים רפואיים). בעבר, הוצעה הצעת חוק לקביעת חובת דיווח גם על נשים נפגעות אלימות כשהרציונל להצעה זו התבסס על תאוריות חוסר האונים הנרכש והדינמיקה של אלימות במשפחה. הצעת החוק לא התקבלה. לדיו בהצעת החוק ראו הצעת חוק העונשין (תיקון - חובת דיווח על אלימות נגד בני זוג), התשנ"ט-1999 המפורטת בפרוטוקול ישיבה מס' 77 של הוועדה לקידום מעמד האישה, הכנסת ה-15 (13.3.2001) www.knesset.gov.il/protocols/data/rtf/maamad/2001-03-13.rtf

46 MARTHA ALBERTSON FINEMAN, THE AUTONOMY MYTH: A THEORY OF DEPENDENCY (2005) 46 RELATIONAL AUTONOMY: FEMINIST PERSPECTIVES ON AUTONOMY, AGENCY, AND THE SOCIAL SELF (Catriona Mackenzie & Natalie Stoljar eds., 2000)

47 בג"ץ 10662/04 חסן נ' המוסד לביטוח לאומי, פס' 15 לפסק דינה של הנשיאה ביניש (פורסם בנבו, 28.2.2012).
48 בשנת 2013, כ-73% מתיקי עברות מין הקרבן הייתה אישה, שיעור דומה לנתונים משנים 2009-2012. ראו יובל בוגייסקי אלימות כלפי נשים - ריכוז נתונים לשנת 2013 (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2013) www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03310.pdf

49 תיאור זה מבוסס על מקרה אמתי שעלה במסגרת ראיונות עם נערות בסיכון בעבודת סמינריון של הסטודנטית אייר פינצי במסגרת הסמינר הקליני זכויות נשים.

כרוכה בהתעלמות מלחצים הסמויים המופעלים עליה - לחצים חברתיים ותרבותיים קשורים להתנהגות מינית "נכונה" ו"ראויה", לתפיסות סטריאוטיפיות הנוגעות להתנהגות "מתירנית" של נשים (תפיסות שהוזכרו באופן מפורש על ידי השופט שמגר בפרשת שומרת), למעמד חברתי וליחסי כוח בין בנים לבנות. ברי כי במישור המשפטי הפילי התשובה קלה יותר שכן הנערה אמרה "כן" והיסוד הנפשי של מודעות או עצימת עיניים של הנערים אינו קיים. במישור התאורטי, השאלה קשה ומורכבת ובעלת השפעה על התפיסות החברתיות של הסכמה, תפיסות שבתורן מתבטאות בשיח המשפטי.

בעת כתיבת המאמר, אנו עדים לדוגמה מזעזעת דומה והיא פרשת האישה מקרית גת.⁵¹ האם אישה שאינה אומרת לא, ואולי אף אומרת כן, למאות נערים שצובאים על דירתה בחבורות, מקללים אותה, משפילים אותה, הורסים את רכושה, מקטינים אותה, ומתייחסים אליה כזונה ללא תשלום,⁵² מסכימה הסכמה חופשית, נטולת לחצים וכפייה? התשובה המוסרית הברורה היא שהסכמה חופשית לא הייתה במקרה זה. התשובה הפילית, לגישתי, גם יכולה להצביע על אי-הסכמתה ועל ניצול אישה חסרת ישע על ידי הנערים.

פרשה זו משקפת את ההשפעה של הבניות חברתיות ותרבותיות של מין ומיניות נשית וגברית על תפיסת הסכמה. עבור הנערים ועבור רבים אחרים, מדובר בהתנהגות מינית גברית נורמטיבית של גברים המקיימים יחסי מין עם אישה "שרוצה תמיד" שכן אינה אומרת לא. נדמה כי לרגע, לא עצרו הנערים ושאלו האם לתגובתה של האישה ולהסכמתה לכאורה יש קשר לדינמיקה נצלנית של עשרות נערים מול אישה אחת, עם בעיות נפשיות ורגשיות קשות שמופעלים עליה לחצים כבדים על ידי כל כך הרבה נערים.

מצקקי הלשון אמרו שמדובר בבגירה ובנערים ולפיכך פערי הכוחות הם לטובתה. עוד אמרו כי אם היה מדובר ב"היפוך מגדרים", משמע בבגיר ובנערות לא היה ספק לגבי הניצול ואי-ההסכמה. תפיסה זו מבטאת את הסכנה בניתוח ליברלי של עברות מין, המחפש שוויון במקום שאינו שוויוני, ומבקש יחס שוויוני במבנה המאופיין בפערי כוח בין גברים ונשים ובהיררכיה מגדרית. התמונה הנחשפת בתקשורת היא של פערי כוח משמעותיים בין הנערים לאישה למרות בגירותה. החבורות שהגיעו אליה, התנהגותם לאישה והתייחסותם לסיטואציה מצביעים על הבניות סטריאוטיפיות מובהקות של התנהגות מינית נשית "לא ראויה" (אישה שמקיימת יחסי מין עם עשרות נערים אינה ראויה ליחס הומני) והתנהגות מינית גברית "ראויה" (גבר הוא מי שמקיים יחסי מין עם אישה זמינה ואם בחבורות, הגבריות רק מתעצמת).

דוגמאות אלו ממחישות את הבעייתיות בתפיסה צרה של אוטונומיה, רצון חופשי ובחירה חופשית ובחשיבות של הסתכלות קונטקסטואלית וכוללת ששמה דגש על אלמנטים של כוח וכפייה שאינם בהכרח גלויים וברורים במבט ראשון.

51 יצוין כי בתיאור הדברים אני מתבססת על התקשורת בלבד שכן נכון לעת כתיבת המאמר, לא הועבר עדיין חומר החקירה לסנגוריה.

52 ראו צפי סער "מה שיוצא לגברים מהפה כשהם חושבים על נשים" הארץ - גלריה 9.6.2014. www.haaretz.co.il/gallery/mejunderet/premium-1.2343546

פתרון תאורטי ליישוב הסתירה והמורכבות של אלמנט האוטונומיה בכלל וביחסי מרות בפרט מצוי בהפרדה הרעיונית בין אוטונומיה לבין ביטוי עצמאות, גם כשאוטונומיה קיימת. בספרות העוסקת בעבריינות נשים ובאלימות נגד נשים נעשתה הפרדה בין agency ל-autonomy. מאחר שאוטונומיה מבוססת על self-governance (חוסר תלות ויכולת שליטה), נשים נפגעות אלימות החיות בתנאי דיכוי ואלימות, עם תלות מוחלטת בגבר האלים וללא מרחב בחירה, חסרות אוטונומיה. בצד זה, נשים אלו מגלות סימני עצמאות (agency), כגון חיסכון בכסף, הגנה על הילדים ועוד. בתוך המרחב המצומצם הן נוקטות פעולות בחירה "קטנות" ובכך מבטאות עצמאות ובחירה.⁵³ גישה זו יוצאת נגד הדיכוטומיה קרבן/אדם אוטונומי (victim and agent). מרתה מהוני, למשל, מבקרת את החיבור הקיים בשיח הליברלי בין עזיבת מערכת יחסים אלימה לביטוי עצמאות:

"In our society, agency and victimization are each known by the absence of the other: you are an agent if you are not a victim, and you are a victim if you are in no way an agent. In this concept, agency does not mean acting for oneself under conditions of oppressions; it means being without oppression, either having ended oppression or never having experienced it at all".⁵⁴

מהוני טוענת כי ביטוי עצמאות ובחירה יכולים לדור בכפיפה אחת עם מסגרת של דיכוי וכי האחת אינה מוציאה את השנייה. במילים אחרות, גם בקונטקסט של יחסי כוח, אי-שוויון ודיכוי של הפרט, האחרון יכול עדיין לבטא סימני עצמאות ובחירה.

אם נשאל תפיסה זו לדיון בהסכמה ביחסי מרות, ניתן יהיה לקבל את מוחלשות האישה ביחסי מרות וכפועל יוצא את ההתייחסות החשדנית להסכמתה ובה בעת, לא לקטלגה כקרבן חסר ישע. תפיסה זו מכירה במוחלשות הקבוצתית של נשים בהקשר לפגיעות מיניות ואינה מתעלמת מ"תרבות האונס" ובה בעת היא אינה ממצבת נשים בעמדות נחיתות.

במישור המשפטי הפתרון ניתן באמצעות הוספת המילה "ניצול". המחוקק סבר כי בניצול יחסי המרות יש כדי לאיין הסכמה ולא בעצם קיומם. עם זאת, התשובה אינה כה פשוטה שכן ניתן לשאול מהו ניצול, ברי כי איום בפיטורין או בהורדה בדרגה הוא ניצול, והסכמה בהקשר זה מושפעת באופן מובהק מאלמנטים של לחץ וכפייה. הפסיקה, עם זאת, הרחיבה את משמעות ביטוי זה. כך, למשל, בפרשת פלונית נקבע כי פערי הכוחות

Marilynne Bell & Janet Mosher, *(Re)fashioning Medicine's Response to Wife Abuse*, in *THE POLITICS OF* 53 *WOMEN'S HEALTH: EXPLORING AGENCY AND AUTONOMY* 205 (Susan Sherwin ed., 1998) כותבות אלו דנות בהבנה בין אוטונומיה לעצמיות (agency) בהקשר לטיפול שירותי בריאות בנשים נפגעות אלימות; ראו עוד, Shoshana Pollack, *Reconceptualizing Women's Agency and Empowerment: Challenges to Self-Esteem Discourse and Women's* (agency) *Lawbreaking* 12 *WOMEN & CRIMINAL JUSTICE* 75 (2000) הכותבת דנה בדיכוטומיה בין קורבנות ועצמיות (agency) בשיח של נשים ופשיעה.

Martha Mahoney, *Victimization or Oppression? Women's Lives, Violence, and Agency*, in *THE PUBLIC NATURE OF* 54 *PRIVATE VIOLENCE: THE DISCOVERY OF DOMESTIC ABUSE* 59, 64 (Martha Albertson Fineman & Roxanne Mykitiuk eds., 1994).

אינהרנטיים לחזקת הניצול ועל מנת להפריכם אין די בחובת דיווח. האחריות היא על בעל המרות. מגדיל בית המשפט בדעת רוב וקובע כי גם אם היזמה ליחסים מגיעה מצד המוטרת אין בכך כדי לשלול את פערי הכוחות ואת ניצולם.⁵⁵

ב. שפה

"Perhaps the most telling aspect of the problem of women and consent is that we lack a language through which to help constitute a form of personal life in which two equals freely agree to create a lasting association together".⁵⁶

בחלק הקודם התייחסתי להצעות של קמיר, מקינון, פינז וכותבות נוספות המבקשות לשנות את הטרמינולוגיה המקובלת בהקשר של עברות מין. המשותף לכולן הוא ההבנה כי השפה הקיימת מגבילה את השיח בנוגע לעברות מין, ומשמרת ומתחזקת סטריאוטיפים ומיתוסים לגבי נשים ומין.⁵⁷ כפועל יוצא, פעמים רבות רצונה האוטנטי של האישה אינו משתקף בהחלטות בית המשפט.

כאמור בחלק הקודם, בפרשת שומרת הציע השופט חשין מודל של הסכמה פוזיטיבית על מנת להפיג את העמימות התקשורתית באינטראקציה מינית. גם המשפט הפלילי הקנדי מציג מודל דומה המבוסס על שיח שיתופי ותקשורת בין הצדדים. בפרשת יואנצ'יק⁵⁸ קבע ביהמ"ש העליון הקנדי כי המחשבה הפלילית לתקיים לא רק כאשר הנאשם ידע שהמתלוננת אומרת לא אלא כאשר ידע שהיא לא אומרת כן. במילים אחרות, על הנאשם לנקוט בצעדים סבירים כדי לוודא שהצד השני מביע הסכמה פוזיטיבית - חיובית, הן במילים והן בהתנהגות. לפיכך, פסיביות, שתיקה וחוסר התנגדות אינן הסכמה. בלשון בית המשפט:

"The mens rea of sexual assault is not only satisfied when it is shown that the accused knew that the complainant was essentially saying 'no', but is also satisfied when it is shown that the accused knew that the complainant was essentially not saying 'yes'".⁵⁹

בית המשפט הוסיף והתייחס לשכיחות השימוש ב"מיתוסי אונס" בשיח של עברות מין ולהשפעתם על פרשנות ההסכמה על ידי בתי המשפט. הסכמה פוזיטיבית, לפיכך, חיונית

55 ע"ע 274/06 פלונית נ' אלמוני (פורסם בנבו, 26.3.2008).

56 CAROLE PATEMAN, THE DISORDER OF WOMEN; DEMOCRACY, FEMINISM AND POLITICAL THEORY 84 (1989)

57 השפה היא אלמנט חשוב בכתיבה הפמיניסטית בכלל ובכתיבה העוסקת בעברות מין בפרט. מגוון תאוריות פמיניסטיות עוסקות באופי המגדרי של השפה, בהשפעתה על הבניית המציאות ובכלים המוגבלים של השפה ההגמונית לבטא חוויות של נשים. הדברים נכונים ביתר שאת ככל שזה נוגע לעברות מין. ראו למשל, SUSAN EHRlich, REPRESENTING RAPE: LANGUAGE AND SEXUAL CONSENT (2001); Sharon Marcus, *Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention*, in GENDER STRUGGLES: PRACTICAL APPROACHES TO CONTEMPORARY FEMINISM 166 (Constance L. Mui & Julien S. Murphy eds., 2002).

58 R. v. Ewanchuk, [1999] 1 S.C.R. 330 (Can.)

59 שם. פס' 45 לפסק הדין.

בנטרול אותם סטריאוטיפים והשפעתם שכן וידוא הסכמה עובר ליחסי המין מצמצם את טווח הפרשנויות הניתן להסכמה. פסיקות מאוחרות בעקבות פרשת יואנצ'ק, המשיכו בקו שהתווה בית המשפט העליון בכך שדרשו מנאשמים נקיטת צעדים אקטיביים וסבירים לבדיקת הסכמת הצד השני, והמשיכו בפרשנות הסכמה ועיצובה כפוזיטיבית וחיובית ("כן זה כן").⁶⁰

הפסיקה הקנדית מעלה על נס את שיח התקשורת בין הצדדים בכך שהיא מחייבת אותם להיות ערניים זה לרצונה של זו. השיח המשפטי בקנדה למעשה אימץ מודל של תקשורת ושיח בין הצדדים באשר להסכמה ומחשבה פלילית, מודל המזכיר את התאוריות השונות של הסכמה שהוצגו לעיל. מודל זה נתפס כיום ככלי מרכזי בהגנה על האוטונומיה המינית של נשים.⁶¹ משמעותה של גישה זו במישור החברתי והמשפטי כאחד היא להסיט (ולא להזיז כליל) את "האחריות" על תהליך התקשורת בין הצדדים לכיוון יוזם המגע המיני (המטריד/הנאשם), כך שהאחרון לא יוכל לטעון כי פסיביות, שתיקה, לבוש פרובוקטיבי, קיום יחסי מין עם אחרים או אמירת "כן" בעבר משמעם הסכמה.

מודל זה העלה שאלות רבות הנוגעות לאופן יישומו בהליך הפלילי. הדיון בהן חורג מגבולות מאמר זה. שאלה שנדחקה לשולי הדיון היא יישומו במסגרת יחסי מרות. שינוי השיח ושימוש בשפה שונה (כן זה כן) עלול להיות בעייתי ביחסי כוח ומרות שכן ה"כן" חשוד מראש נוכח אופי היחסים.⁶² במילים אחרות, ה"כן" חשוד בכך שאינו אותנטי ואינו וולונטרי. זו הסיבה שבגינה החוק למניעת הטרדה מינית ביקש שלא לעסוק בהסכמה בהקשרים אלו והניח מראש כי ניצול יחסי מרות שולל אותה.

4. מחשבות לסיכום

ביני לביני אני נעה ונדה בין ההכרה שלי בכך שהיכולת של נשים רבות לומר "לא" לאינטראקציה מינית היא מוגבלת ובין החשש שנהפוך את עצמנו לקבוצה ללא שפה וללא מילים. האם בכך שאנו מניחות חולשה מובנית של האישה ביחסי כוח יש כדי להחלישה עוד יותר? האם בכך שאנו קובעות כי מילותיה חשודות - שהרי את המילה "לא" אינה מסוגלת לאמור ובמילה "כן" עלינו לחשוד - יש כדי להשתיקה? האם שפה זו מעצימה, מגדילה, מחזקת את יכולת הבחירה של נשים, או שלהיפך, מגמדת, מקטינה ומצמצמת אותה?

התשובה אינה פשוטה. רבות הנשים עבורן מין ומיניות הם אמצעי העצמה וכוח. רבות הנשים שמבקשות, ויכולות להשמיע קולן באינטראקציה מינית ולפלס לעצמן תפקיד

60 דוגמאות לפסקי דין שעסקו בהסכמה פוזיטיבית ראו במאמרה של ליה גוטל *Lise Gotell, Rethinking Affirmative Consent in Canadian Sexual Assault Law: Neoliberal Sexual Subjects and Risky Women*, 41 AKRON L. REV. 865 (2008).

61 ראו למשל *Nicholas J. Little, From No Means No to Only Yes Means Yes: The Rational Results of an Affirmative Consent Standard in Rape Law*, 58 VAND. L. REV. 1321 (2005); *Vanessa E. Munro, Reconstructing Consent, Legislating Freedom and Legitimizing Constraint in the Expression of Sexual Autonomy*, 41 AKRON L. REV. 923 (2008).

62 PAMELA HAAG, CONSENT: SEXUAL RIGHTS AND THE TRANSFORMATION OF AMERICAN LIBERALISM, XVI (1999).

שוויוני במערכת יחסים מינית. עבור אותן נשים להסכמה יש משמעות שכן היא מאפשרת להן לומר ”לא” כשאין מסכימות. כך למשל נטען כי התעלמות מיכולתן של נשים לתקשר הסכמה (או אי-הסכמה) יש כדי להשתיקן: [I]t also, ironically, represents a refusal to take seriously what women themselves take seriously: their own giving and withholding of consent.”⁶³

עם זאת, כפי שצוין קודם, לא ניתן להתעלם משילוב של כמה משתנים: מגדריות עברות המין ובעיקר העובדה שמרבית הפוגעים הם גברים; ההשפעה העצומה של תפיסות תרבותיות וחברתיות סטריאוטיפיות הנוגעות למין, מיניות, נשים על השיח של עברות מין; מבנה חברתי שבו נשים כקבוצה עדיין מוחפצות מינית, ובעיקר, העובדה שמיניות נשית עדיין משמשת כאמצעי לשימור פערי כוח בין גברים ונשים, בתוך מבנה חברתי המאופיין בפערי כוח בין נשים וגברים. בקונטקסט האמור, גם אם יש נשים שעבורן האפשרות לאמור ”לא” היא ממשית וחופשית, הרי שלגישתי, מנקודת מבט רחבה יותר יש להעדיף גישה ”חשדנית” להסכמה באינטראקציה מינית.⁶⁴ מאחר שגישה זו יושמה בחוק למניעת הטרדה מינית, הדיון בנחיצותה של מסגרת נורמטיבית לא עמד במרכז המאמר. ההרהורים על הנושא מבטאים את ההתלבטות בין הרצון לקדם הגנה על האוטונומיה המינית של נשים לבין הרצון לשמר אוטונומיה של נשים להחליט על פועלן המיני ומבקשים לתרום לשיח המשפטי והחברתי של הסכמה.

63 (1998) David Archard, Sexual Consent 97; לביקורת על התפיסות הפמיניסטיות הנוגעות להסכמה ראו שם, בעמ' 97-87.

64 נקודת מבט זו דומה לגישה בשיח של זנות שלפיו גם אם יש נשים שעבורן זנות אינה בבחינת דיכוי אלא בחירה חופשית ואפילו מקור העצמה, הרי עבור מרבית הנשים בזנות הסיפור אינו של בחירה חופשית כי אם של התעללות ודיכוי ולפיכך, יש לפעול לביטול מוחלט של הזנות.

